

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.151:342.553

*Бутирін Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
факультету права та соціального
управління Донецького державного
університету управління (м. Маріуполь)*

ДАВНЬОРУСЬКА ГРОМАДА – ВИТОКИ МІСЦЕВОЇ САМОВРЯДНОСТІ

Досліджується феномен громади в контексті витоків територіального самоврядування в соціально-економічній системі східнослов'янського суспільства. Подається характеристика основних рис громадського суспільного устрою, показано його вплив на процеси державоутворення.

Ключові слова: громада, вервь, община, місцеве самоврядування, східні слов'яни.

Исследуется феномен общины в контексте истоков территориального самоуправления в социально-экономической системе восточнославянского общества. Характеризуются основные черты общинного социального устройства, показывается его влияние на процессы эволюции государства.

Ключевые слова: община, вервь, местное самоуправление, восточные славяне.

Постановка проблеми. Українство має тяглу історію місцевого самоврядування, хоча й тривалий час не мало власної держави. Українські землі зазнали різних моделей організації самоврядування місцевих громад залежно від того, до якого державного утворення вони входили. Витоки місцевого самоврядування стародавніх слов'ян походять із сусідської общини (громади) [1, с. 11], яка, у свою чергу, успадкувала традиції згуртованого життя від патріархальної родової общини – верві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні джерела, аж до

кінця XVIII ст., не містять терміну «община», утім російська та українська історіографія широко оперують ним, переважно для ідентифікації форм самоорганізації населення, починаючи з первісного ладу й завершуючи феодальною добою. Серед дослідників склалася практика використання терміну «община» поряд з термінами «кон», «кінець», «гнездо», «мир», «вервь», «погост» для позначення форми суспільної організації людей до початку XIII ст. [2, с. 325]. До цього ряду можна додати й термін, що став поширеним в українських історичних джерелах – «громада».

Численна історіографія оперує різними парадигмами походження сусідської (територіальної, сільської) общини у східних слов'ян [3; 4; 5] включно з концептом безобщинного розвитку села [6; 7; 8; 9]. У свій час М. В. Довнар-Запольський визначився зі своїм ставленням до існування в історіографії двох поглядів на общину. Перший був представлений професором М. Ф. Владимирським-Будановим, очільником кафедри історії російського права Університету Св. Володимира, який наполягав на існуванні общини на західноруських землях. Другий належав доцентіві Московського університету М. К. Любавському, який заперечував наявність общини та пояснював деякі з'явища нібито громадського життя простою сусідською і повиннісною солідарністю. Власне М. В. Довнар-Запольський тяжів до першої думки, але зазначав, що він має на увазі волостну (окружну) громаду, а не сільську, бо різниця між селом і волостю виступає тільки з початку XVI ст., коли громада вже починає відмирати; з іншого боку волость в актах зустрічається частіше, ніж село [10, с. 10]. Утім є і певна єдність в поглядах науковців, коли мова заходить про те, що плем'я складалося з окремих родинних спільнот. І саме сім'ї згуртовувалися в общини, які самостійно вирішували свої справи, на власний розсуд та в межах належних матеріальних ресурсів.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити витоки територіального самоврядування в соціально-економічній системі східнослов'янського суспільства. Охарактеризувати основні риси громадського суспільного устрою та показати його вплив на процеси державогенезу.

Виклад основного матеріалу.

Від початку заселення слов'янами Східноєвропейської рівнини ґрунтом їх соціальної організації була патріархальна родова община. Остання для давньої людини була способом існування, власником землі та джерелом правових звичаїв. Технічний прогрес в аграрній галузі, зокрема запровадження парової системи землеробства, сприяв потужному приросту населення, а відтак і зростанню родової громади та перетворення її на сільську, сусідську, територіальну, що діалектично супроводжувалося як реінтеграційними, так і інтеграційними процесами. Саме ефективність землеробської праці позбавила громаду необхідності докладати спільні зусилля щодо розчищення та оброблення ріллі, а відтак призвела до виникнення можливості ведення індивідуального господарства. З громади виокремилися великі патріархальні сім'ї, які, у свою чергу, розпалися на так звані неподільні сім'ї в складі батька та дорослих одружених синів [11, с. 86].

За свідченнями археологів, уже починаючи з неоліту, у родовій організації виокремлюються ієрархічні щаблі. Основними з них є рід та ліндж. Причому в останньому, на відміну від роду, походження ведеться від реального предка і певним чином фіксується, оскільки може бути простежено і встановлено. Підставою цього є становлення відтворювального господарства, яке за складністю виробничого процесу і рівнем відповідальності виробника значно перевищувало господарство на рівні самого лише присвоєння [12, с. 82].

Більшість слов'янських поселень того часу було зосереджено в

Подніпров'ї та Прикарпатті, вони являли собою певну кількість осель, за археологічними відомостями від двох до шести в селищі, що розташовувалися на берегах річок. Біля десятка таких селищ та особистих садиб створювали громаду, що відділялася від іншої своєрідним кордоном вільної землі [11, с. 27].

Родова громада з її звичаями до гуртового життя, самоврядності, взаємодопомоги, спільного ведення господарства передала все це надбаня своїй наступниці – сільській общині. На зміну родоплемінному принципу організації суспільства прийшов територіальний – земський підхід. Традиційно земля залишилася у спільній власності, общинники продовжували разом користуватись водоями, лісовими угіддями, косовищами, пасовиськами тощо. Згуртованість громади виявлялася у спільній вірі та відправленні релігійних культів, святкуванні визначних подій і традиційних свят, спільній матеріальній відповідальності перед верхньою владою за справляння податків та повинностей, а також за правопорушення, учинені окремими її членами.

Проте не всі общинні звичаї мали тяглість, перехід до земського принципу формування громади призвів до змін в організації самоуправління сільською общиною, від багатьох родових звичаїв довелося відмовитися. Передусім, це торкнулося складу народних зборів — віча, на якому раніше були присутні всі дорослі чоловіки. Участь у вічових зборах не була обов'язком, а являла собою право, яке використовували на свій розсуд [13, с. 127]. Відтепер родова демократія поступається земській, починає формуватися представ-

ницьке віче. Участь у зборах делегується головам нероздільних сімей (дворогосподарств) – «мужам», як вони іменуються в давньоруських джерелах. На вічі вони приймали рішення за себе та своїх «дітей», фізично дорослих, але таких, що не досягли повноти цивільної спроможності [14, с. 326–329]. Такі зміни у вічовій організації можна пояснити значним територіальним розпорощенням громадських поселень, і регулярне зібрання всього чоловічого населення було справою накладною.

Рішення віча ухвалювалися в результаті консенсусу, який досягався не завжди легко, у зіткненні різних думок, а деколи і в запеклій боротьбі. Рішення приймалося без підрахунку голосів, потрібно було отримати загальну згоду віча, щоб воно набрало чинності. Такий стан речей обумовлений відсутністю розвинутого державного апарату примусу, і будь-яке рішення зборів могло бути виконано лише за умов згоди з ним і його підтримки більшістю простого люду [13, с. 127].

В умовах такої процедури ухвалення рішення неабияке значення мали громадські лідери, які силою особистого авторитету та вмінням переконувати доводили власну правоту та вели за собою простих вічовиків, апелюючи до громадських інтересів землі, які у свідомості людей стояли вище будь-яких індивідуальних або групових інтересів [15].

Вічова компетенція нічим не була обмеженою, приймалися рішення з будь-якого питання, що мало суспільно важливе значення. Віче переймалося питаннями війни та миру, розпоряджалося князівськими столами, фінансовими та земельними ресурсами волості, проголошува-

ло грошові збори з податного населення, брало участь в обговоренні законодавства, усувало з посад небажаних представників адміністрації, які призначалися князями [16; 13, с. 137–144; 17, с. 51–60; 18].

Власне ця самоврядна система й стала тим підґрунтям, на якому почав розвиватися східнослов'янський державо́генез. Характеризуючи давньоруську державність, дослідники відзначають її общинний характер. Слов'янське суспільство XI–XIII ст. ще не знало глибокої станової та класової диференціації, більшість його членів були особисто вільними, об'єднаними в міські та сільські громади. Отже, держава являла собою усталену систему громад, де простежуються три рівні: громада головного міста, громади підлеглих молодших міст та сільські общини [19; 20]. Політико-територіальне об'єднання таких громад у давньоруських джерелах отримує назву «землі» або «волості» за назвою головного міста: Київська земля, Чернігівська земля, Галицька земля тощо. Такі утворення стали ідентифікувати як міста-держави, яким був притаманний як внутрішній, так і зовнішній суверенітет, а провідна роль у них належала міській громаді [21].

З осмисленням цієї державотворчої практики виникає концепція «земської держави», яку відстоював М. Ф. Володимирський-Буданов. Він наполягав, що державний устрій Давньої Русі криється не в князівських відносинах, а в земських (старших міст до приміських), і саме поняття держави треба приурочувати не до князівств, а до земель. У земській державі домінуючим елементом виступає територіальний: держава є союз громад, старша громада керує

іншими громадами [17, с. 273–274]. В історіографії радянської доби панувала доктрина раннього утвердження феодалізму, підкорення князівській владі міських та сільських мешканців, яких позбавили права участі в політичному житті [22].

Тут доцільно пригадати дискусію фахівців, що розгорнулася навколо тези про те, що в X та XI ст. практика вічових зібрань припиняється, а повноваження віча перебирає на себе князівський адміністративно-судовий апарат. Так, М. Б. Свердлов зазначає, що племінне віче – верховний орган самоврядування і суду вільних членів племені – з утворенням держави зникає [23, с. 56].

У пострадянські часи староруська громада знову привертає увагу дослідників, парадигма її сприйняття змінюється. І сьогодні більшість фахівців дійшли висновку, що давньоруське місто являє собою чи то територіальну громаду, чи то союз територіальних громад [24; 25; 26; 20].

Також більшість істориків права наполягають на політичному значенні громади в Давній Русі, членів якої в джерелах іменують «людьми». Саме люди брали активну участь у політичному житті та управлінні на Русі. Жодна значна подія в історії держави, що знайшла відображення в літописах, не обходилася без їх участі: військові походи, запрошення князів, вибори посадовців [27, с. 14].

Міській громаді була притаманна складна внутрішня структура, що складалася з більш дрібних громад, які за своїм складом зберігали ознаки десятичної системи організації, що залишалася з часів родоплемінного ладу. Система громадського управління передбачала низку поса-

довців: князя, посадників, воєвод, тисяцьких, соцьких, утім головною управлінською ланкою поставало віче – зібрання вільних людей, що здійснювали верховну владу.

І тут можна вести мову про те, що міська громада Русі набула державної природи та стала носієм державних відносин і джерелом влади. Східнослов'янське суспільство демонструє той шлях політогенезу, коли внутрішньогромадські потестарні відносини можуть переростати в політичні відносини всередині самої громади, перетворюючи її в політичну структуру [28, с. 51]. Таку можливість – набуття громадою державної форми – можна спостерігати ще в південній общині стародавньої доби, яка вважається однією з найдавніших форм суспільної організації при переході від первісного до класового суспільства [29].

Перші письмові свідчення правового характеру, що зафіксували факт існування громади у східних слов'ян, містяться у відомій пам'ятці давньоруського права – «Руській Правді» [30; 31]. Саме за часів Давньоруської держави дослідники відзначають розвиток громадівського самоврядування, якому притаманні дві ключові ознаки: виробнича та територіальна. Відповідно до першої ознаки виокремлюють громади купців, ремісників тощо. Щодо територіальної – це, насамперед, сільські, волосні, міські та інші регіональні громади. Відповідно найбільш всеохопним є саме територіальне громадівське самоврядування, яке трималося на ґрунті звичаєвого права.

Розвиваючи теоретичні погляди М. Д. Іванишева щодо постійного, з глибокої давнини, існування общини у слов'ян, В. Б. Антонович зазначав,

що основною рисою общинного порядку було визнання рівноправності всіх членів общини, вирішення всіх зовнішніх і внутрішніх питань спільно, через общинний приговор на зборах усіх членів або на вічі, самоврядування або самосуд за допомогою тих же вічових приговорів [32, с. 11].

За літописом, у Лаврентіївському списку, віче на Русі споконвіку було звичайною справою – «новгородци бо изначала, и смолняне, и кыяне, и полочане, и вся власти, якож на думу, на веча сходятся; на что же стареишии сдумають, на том же пригороди стануть» [33, ст. 377–378].

Відповідно сільська громада (вервь) об'єднувала жителів сіл, а це, насамперед, – вільні поселенці, великокнязівські, поміщицькі, монастирські чи церковні селяни. Громада мала у своїй власності землю та як самоврядний суб'єкт виступала в правовідносинах з іншими громадами, феодалами та органами держави. Територію громади складали землі дворогосподарств та альменди, до якої входили землі, що додатково розподілялися між дворами пропорційно до їх розміру, а також землі загального користування та цілинні ділянки [34, с. 101–106].

З додержавних часів основною формою місцевої демократії виступала вічова система організації влади у верві, яка передбачала наявність певних елементів, насамперед віча, під яким розумілися збори дорослого вільного населення, а з часом представників дворогосподарств, певної території. Віче було покликане вирішувати найважливіші питання громади.

Щодо поточних справ та представництва громади зовні, то для

цього з поважних та авторитетних членів громади обирався староста («старець»). Як свідчать документи, общинники докладали зусиль для обрання односельчанина, який би радів за громаду. У різних місцевостях назви сільських старшин були різні: «десятник», «соцький» («староста» – старший сотні), «тивун», «отаман», «князь», «солтис» та інші [1, с. 365–378].

На сільську старшину покладалося виконання різноманітних функцій, від розподілу полюддя між дворами та організації його збору до слідчих дій за скоєними злочинами – «гоніння сліду». У руках старця зосереджувались адміністративні та судово-поліційні функції, він представляв громаду в зовнішніх відносинах поміж іншими громадами, а також перед владними інституціями.

Крім старости, як його помічників громада обирала збирачів податків, лавників (присяжних), які допомагали вирішувати спори, що виникали посеред селян. Їх обирали з людей авторитетних, «віри гідних», які нічим не скомпрометували себе. Своє рішення лавники виносили під присягою. Вони не мали привілеїв, як і інші члени громади, хоча інколи могли отримувати винагороду. Свої окремі функції виконував ще один член сільської старшини – громадський писар. Поряд з виборними особами у самоврядному житті громади значну роль відігравали й окремі її члени, яких у літописах згадують як

«мужи», «люди», «градські старці». Їх авторитет був настільки впливовим, що навіть князі в окремих політичних справах використовували його [35, с. 292–293].

Вічовий устрій також передбачав і розмежування компетенції між князем та громадою як самоврядним суб'єктом, залежно від того, хто був домінуючим у цих відносинах. Так, традиційно, на князя покладалися функції судочинства, адміністрування та оподаткування. Щодо віча, то це, насамперед, глобальні питання миру та війни, запрошення та відставка князя, вічеве судочинство [36], участь у формуванні виконавчих та судових органів.

Висновки. Східнослов'янське суспільство рухалося таким шляхом державотворення, коли внутрішньо-общинні потестарні відносини поступово переростали в політичні відносини всередині самої громади, перетворюючи її на політичну структуру. Таку ймовірність набуття громадою державної форми можна спостерігати ще в південній общині стародавньої доби, яка вважається однією з найдавніших форм суспільної організації при переході від переддержавного до державно організованого суспільства. Водночас громаді, яка продовжила своє існування в умовах державно організованого суспільства, вдалося зберегти самоврядну систему управління як на низовому рівні, так і на рівні волосному.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний устрій і відносини XIV–XVII в. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. 704 с.

2. Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси. *История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма*. Москва : Наука, 1985. Т. 1 : Формирование феодально-зависимого крестьянства / Гл. ред.: Удальцова З. В. 605 с.
3. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Киев: Изд. Киевской археографической комиссии, 1863. IV, 72 с.
4. Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века. *Отечественные записки*. Том 240. Санкт-Петербург: Тип. А. А. Краевского. 1882. С. 92–116.
5. Лучицкий И. В. Общинное владение в Малороссии. *Устои*. 1882. № 7. С. 39–60.
6. Багалея Д. И. Рецензия И. Лучицкий. «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в.». *Киевская старина*. 1882. № 2. С. 409–415.
7. Багалея Д. И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. *Киевская старина*. 1883. № 12. С. 560–592.
8. Ефименко А. Я. Трудовое начало в обычном народном праве. *Исследование народной жизни*. 2-е изд. Москва : Либроком. 2011. 400 с.
9. Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси. *Южная Русь*. Санкт-Петербург. 1905. С. 375–429.
10. Черкаський І. Рецензія М. Довнар-Запольский. «Западнорусская сельская община в XVI веке», ст. 56 (відбитка з «ЖМНП», 1897, VII). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXIX. Кн. III.
11. Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва : Наука, 1990. 187 с.
12. Баран Я. В. Слов'янська община. Київ-Чернівці : Зелена Буковина, 2004. 192 с.
13. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси : Научно-политической секцией Государственного Ученого Совета допущено в качестве справочного пособия для ВУЗов / Предисл. М. Н. Покровского. 4-е изд., испр. и доп. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1926. 402 с.
14. Майоров А. В. О составе участников древнерусского вече (по материалам Новгорода и других регионов Древней Руси). *Петербургские чтения – 96: Материалы Энциклопедической библиотеки «Санкт-Петербург – 003»* / Ред. совет: Т. А. Славина (пред.) и др. Санкт-Петербург, 1996. С. 326–329.
15. Майоров А. В. Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период). *Средневековая и новая Россия. Сборник научных статей к 60-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова*. Санкт-Петербург : Изд. СПб университета, 1996. С. 226–243.
16. Лимберт А. Предметы ведомства вече в княжеский период древней России. *Варш. универс. изв.* 1877. № 1. Неофиц. отд., С. I–X, 1–24; № 2, С. 25–119; № 3, С. 121–179.
17. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 7-е изд. Петроград ; Киев : Н. Я. Оглоблин. 1915. 699 с. С. 51–60; 281–283;
18. Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси: Вече и князь. Москва : Т-во И. Д. Сытина. 1906. 63 с.
19. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград : Изд. Лен. ун-та, 1990. 332 с.
20. Данилова Л. В. Сельская община в средневековой Руси / Рос. АН, Ин-т рос. истории. Москва : Наука, 1994. 318 с.
21. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград : Изд. Лен. ун-та, 1988. 269 с.
22. Советская историография Киевской Руси / Академия наук СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение ; Министерство высшего и среднего специ-

ального образования РСФСР. Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова ; Ред. кол. : В. В. Мавродин (отв. ред.) и др. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1978. 279 с.

23. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Москва : Наука, 1983. С. 56.

24. Фадеев Л. А. Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов. *Русский город. Историко-методологический сборник* / Под ред. В. Л. Янина. Москва : Изд-во МГУ, 1976. С. 17–31.

25. Карлов В. В. О факторах экономического и социального развития русского города в эпоху средневековья: (К постановке вопроса). *Русский город. Историко-методологический сборник* / Под ред. В. Л. Янина. Москва : Изд-во МГУ, 1976. С. 32–69.

26. Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Отв. ред. С. А. Плетнева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1995. 261 с.

27. Древнерусское государство и право. Учебное пособие / Кутынина Г. А., Новицкая Т. Е., Четвертков А. М., Семидеркин Н. А. Под ред. Т. Е. Новицкой. Москва : Изд. «Зерцало», 1998. 96 с.

28. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / АН СССР. Инст. этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва : Гл. ред. вост. литературы изд. «Наука», 1988. 272 с.

29. Зак С. Д. Методологические проблемы развития сельской поземельной общины. *Социальная организация народов Азии и Африки: [Сборник статей]* / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; / Отв. ред. Д. А. Ольдерогге, С. А. Маретина. Москва : Наука, 1975. С. 233–311.

30. Текстъ Русской правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій. Москва : Тип. Августа Семена, 1846. 66 с.

31. Усенко І. Б. Руська правда. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Т. 5: П–С. Київ : Укр. енциклопедія, 2003. С. 392–394.

32. Антонович В. Б. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе*. Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1863.

33. Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1926–1928. VIII с. 579 стлб.

34. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. Киев : 1-я артель печатного дела, 1905. С. 101–106.

35. Грушевський М. С. Нариси історії Київської Русі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.

36. Чебаненко С. Б. Основные черты вечевого правосудия в Древней Руси. *Rossica antiqua*. 2013. № 2(8). С. 75–104.

Ye. Butyrin,

*PhD in Law, Associate Professor of the
Department of State-Legal Disciplines Faculty of
Law and Social Management Donetsk State
University of Management (Mariupol)*

OLD RUSSIAN COMMUNITY – THE ORIGINS OF LOCAL GOVERNMENT

The article explores the community phenomenon in the context of the origins of territorial self-government in the socio-economic system of the East Slavic society. The main features of a communal social structure are characterized and the influence on the processes of statehood development is shown. The author analyzes the numerous historiography, which operates with different paradigms of the origin of the neighboring (territorial, rural) community in the Eastern Slavs, including the concept without the community development of the village. Attention is drawn to a certain unity in the views of scientists when it comes to the fact that the tribe consisted of separate related communities. It was families who rallied into communities that independently decided their affairs, at their discretion and within the limits of material resources. The cohesion of the community was manifested in the common faith and the practice of religious cults, the celebration of significant events and traditional holidays, joint financial responsibility to the supreme authority for the collection of taxes and duties, as well as for offenses committed by individual members. Actually, this self-governing system became the foundation on which Eastern Slavic statehood began to develop. It is noted that the urban community of Russia acquired a state nature and became the carrier of state relations and a source of power. The East Slavic society demonstrated the path of political genesis when intracommunal power relations begin to develop into political relations within the community itself, turning it into a political structure.

Keywords: *community, verv, local government, Eastern Slavs.*

Надійшла до редакції 10.07.2018